

Obsah

Úvod	1
I. Problémy nominální deklinace	2
I.1. Kumulativní (portmanteau) morfémy	2
I. 2. Pád	6
I.2.1. Izomorfismus	9
I.2.2. Synkretismus	9
I.3. Paradigmata	11
I. 3.1. Flektivní identita	14
I.3.2. Statická a dynamická morfologie	14
I.3.3. Optimální paradigmata	15
I.3.4. Defektivita	15
I.3.5. Vztah mezi paradigmatickou defektivitou a pádovým synkretismem.....	16
I.3.6. Flektivní tvary v mysli.....	17
II. Praindoevropská nominální paradigmata	18
II.1. Atematická deklinace	18
II.2. Tematická deklinace	22
III. Slovanské jazyky.....	24
III.1. Obecná charakteristika slovanských jazyků z hlediska nominální morfologie.....	24
III.1.1. Jery a vokalické alternace	25
III.1.2. Typy praslovanských paradigmat	28
III.1.3. Kategorie čísla.....	29
III.1.4. Kategorie rodu	32
III.1.5. Kategorie životnosti	32
III.1.6. Kategorie pádu	34
III.2. Vývoj kategorie pádu od praslovanštiny	36
III.2.1. Vliv kategorie rodu na kategorii pádu (změna pádových koncovek)	42
III.2.2. Vývoj jednotlivých deklinací	42
IV. Deklinační systémy jednotlivých slovanských jazyků.....	75
IV.1. Od praslovanštiny k moderní češtině	75
IV.2. Slovenština	91
IV.3. Od praslovanštiny k polštině	96
IV.4. Lužická srbština.....	104

IV.5. Ruština.....	110
IV.6. Ukrajinština	121
IV.7. Běloruština.....	128
IV.8. Slovinština	134
IV.9. Chorvatština.....	140
IV.10. Bulharština.....	145
V. Germánské jazyky	148
V. 1. Obecná charakteristika germánských paradigmat	148
V.1. Pragermánská nominální paradigmata.....	150
VI. Deklinační systémy jednotlivých germánských jazyků	156
VI.1.Gótština	156
VI.2. Od starohornoněmčiny k moderní němčině	163
VI.2.1. Starohornoněmčina	163
VI.2.2. Středohornoněmčina	169
VI.2.3. Nová němčina	174
VI.3. Angličtina	181
VI.3.1.Stará angličtina	181
VI.3.2. Střední angličtina	190
VI.4. Holandština.....	195
VI.5. Skandinávské jazyky	199
VI.5.1. Islandština	203
VI.5.2. Dánština	221
VI.5.3. Norština.....	224
VI.5.4. Švédština.....	226
VII. Závěr	229
Literatura	232

Úvod

V této práci se zabýváme vývojem nominální deklinace ve slovanských a germánských jazycích s užším zaměřením na substantiva.

V první části pojednáváme o některých obecných aspektech popisu deklinačních systémů. Morfologii chápeme jako autonomní modul. Při popisu paradigmatických systémů vycházíme z některých teorií nejnižší úrovně morfematické, dále problematiky pádu a nakonec popisu celých paradigmat. Ne všechny teorie poskytují ucelený pohled. Obecný popis teorie paradigmatu vyžaduje typologicky širší záběr, než jsou jen slovanské a germánské jazyky.

Druhá část textu je věnována popisu praindoevropské deklinace jako výchozího rekonstruovaného základu, z něhož se slovanské a germánské jazyky vyvinuly. Vycházíme ze standartního modelu Erlangenské školy a její typologie akcent-ablautových atematických paradigmat a problematiky tematických paradigmat.

Třetí oddíl je zaměřen na vývoj slovanské deklinace a popis deklinačních systémů jednotlivých slovanských jazyků. Uvádíme obecnou charakteristiku slovanských jazyků z hlediska nominální (substantivní) morfologie, samozřejmě zaměřenou na deklinaci. Podrobně se věnujeme vývoji praslovanské nominální deklinace. Uvádíme rovněž deklinační paradigmata většiny slovanských jazyků. S historického vývoje podrobněji pojednáváme o vývoji češtiny, ruštiny a polštiny. Vynechána je pouze makedonština, jejíž deklinační systém je velmi podobný bulharštině.

Čtvrtá část pak pojednává o pragermánské deklinaci a deklinačních typech germánských jazyků. Stručně je popsán rekonstruovaný deklinační stav pragermánštiny. Následuje přehled deklinačních systémů jednotlivých germánských jazyků. Vynechána je faerština, jejíž systém je podobný islandskému. Historický vývoj je podrobněji popsán u němčiny, angličtiny a islandštiny.

Závěr obsahuje zhodnocení výsledků a nástin dalšího zkoumání.

I. Problémy nominální deklinace ¹

Chceme-li popsat vývoj nominálních paradigmat v indoevropských jazycích, je třeba si uvědomit několik předpokladů. Předpokládáme, že morfologie je autonomní modul jazyka a také nominální paradigmata jsou autonomní jednotky, které je možné popisovat bez nutného přesahu do syntaxe. Mimoto nás zajímá, jak jsou gramatické kategorie reprezentovány v pádových tvarech a zda existuje teoretický model jejich popisu. Ve vývoji nominální flexe pozorujeme pádový synkretismus a klademe si otázku, proč k němu dochází a jakým způsobem ovlivňuje tvar paradigmat. Dále, jestliže jsou paradigmata autonomními jednotkami morfologie, je nutné se zaměřit na to, které pády jsou klíčové pro zařazení slova do určitého paradigmatického typu.

O těchto otázkách je vhodné pojednat hierarchicky. Jako nejnižší úroveň existuje reprezentace gramatických kategorií v morfémech a problém kumulativního morfému. Další úrovní je chování koncových morfémů v pádech. A konečně nejvyšší úroveň znamená sumu pádů, tedy tvar paradigmatické křivky.

Komplexní popis této problematiky není v této publikaci možný. Proto se zaměřujeme jen na některé aspekty, které mohou být při popisu vývoje nominálních deklinací slovanských a germánských jazyků brány do úvahy.

+

I.1. Kumulativní (portmanteau) morfémy

Kumulativní morfémy jsou morfémy, v nichž je realizována jedna nebo více gramatických kategorií. Například koncové *-e* v německém *leb-e* "žiju" v sobě kumuluje 1. osobu singuláru a současně přezens. Obě gramatické kategorie jsou přítomny v jednom morfému. Podobně české *-a* v *hlin-a* v sobě kumuluje informace, že nominální tvar je v nominativu, v singuláru a že je to femininum. Gramatické kategorie pádu, čísla a rodu jsou vyjádřeny jedním morfémem. Tyto morfémy jsou nositeli informací, které by teoreticky mohly být vyjádřeny individuálními morfémy. Typologicky je možné tento jev pozorovat jak v indoevropských, tak v neindoevropských jazycích. Tak v tamilském *āRu-kaḷ-ai* "řeka-PLUR-Ak" předchází sufix vyjadřující kategorii čísla sufixu označujícím kategorii pádu (Blake 2004: 105). Opačné pořadí nacházíme v arménském *amawk* "rok-Inst-PLUR", kde sufix pro označení kategorie pádu předchází sufixu vyjadřujícímu kategorii čísla. Také

¹ Sukač 2014.

kategorie rodu může být vyjádřena zvláštním morfémem. Tak je tomu například v semitských jazycích, např. akkadské *šarr-āt-um* "královna-FEM-Nom-SING, kde sufix *-āt-* označuje femininum. V češtině máme typicky rodové sufixy také, například u substantiv činitelských *uči-tel-0*, kde *-tel* nese kategorii "Mask" a *-0* v sobě kumuluje "Nom-SING Naopak ve tvaru *uči-tel-ka* je *-ka* kumulativní morfém obsahující kategorie pádu, rodu a čísla.

Dekompozice morfému je problematická také v popisu ablautu. Je vhodnější ukázat tyto komplikace při popisu slovesných tvarů, ačkoliv nominální tvary mají v paradigmatu ablaut také, např. řecky *pa-tē* x *pa-tér-a*.

Typickým příkladem komplikací, na které při popisu ablautu narážíme, jsou synchronně nepravidelná germánská silná slovesa. Na příkladu německého *gab* a anglického *gave* můžeme ukázat, jak je možné analyzovat ablaut v těchto tvarech.² Máme několik možností:

1) *Gab* a *gave* jsou brány jako samostatné morfémy. To ovšem vede k nárůstu neproduktivních a izolovaných morfémů v jazykovém systému. Synchronně také nelze vysvětlit jak a kdy takové morfémy korespondují s funkčně stejnými tvary jiných silných sloves, jako např. německému *schrie*, anglickému *cut* nebo dentálními sufixy slabých sloves: německé *arbei-t-e*, anglické *invite-d*. Není jasné, zda všechny tyto morfémy označující kategorii času (préteritum) brát jako alomorfy.

2) *Gab* a *gave* jsou kumulativní morfémy. To znamená, že synchronně jsou reprezentacemi morfémů *geb-en*, *give* a preteritního dentálního sufixu *-et/-ed*. Kumulativní morfém je zde tvořen fúzí kořene a markeru préterita. Toto vysvětlení by platilo na většinu nepravidelných sloves, ale bohužel selhává v supletivních tvarech typu *bin-war/is-was*.

3) *Gab* a *gave* jsou alomorfy od *geb-en* a *give* kombinované s nulovým alomorfem preteritního dentálního sufixu. Toto vysvětlení je možné, ale přináší nadbytečnou komplikaci. Nejdříve musí být slovní báze kombinovaná s alomorfem preteritního sufixu (tedy s nulou) a pak se kořenová slabika změní ablautem. Synchronně chybí pro tuto změnu jakákoliv motivace.

4) *Gab* a *gave* jsou diskontinuální morfémy *g...b/g...v*, které jsou vytvořeny z bází *geb-en* a *gave* a infixu *-a-*. Tato interpretace se ale podobá templatické morfologii známé ze semitských jazyků, kde výsledný morfologický tvar je kombinací statického konsonantického skeletu a proměnlivého slabičného jádra. Templatická morfologie je ovšem na indoevropské jazyky neaplikovatelná.

² Hocket 1954, Spencer 1991: 49-50.

5) *Gab* a *gave* jsou alomorfy *geben* a *gave*. Tím ovšem není vysvětleno nic, protože pro danou alomorfii chybí synchronní morfologická motivace.

Strukturalistická teorie *Item-and-arrangement*, která stále dominuje v historické lingvistice, by předpokládala, že máme sumu morfémů, které jsou generovány jazykovými pravidly. V uvedených příkladech by to bylo pravidlo přidělení příznaku [+préteritum] k tvarům *geben* a *gave*, který by pak vybral alomorfy *gab* a *gave*.

Tyto procesy nám ovšem nic neříkají o fúzi gramatických kategorií vyjádřených kumulativními morfémy. V případě ablautu se ovšem vždy můžeme vyhnout synchronní problematičnosti tím, že uvedený ablaut silných sloves je historický jev označující préteritum.

Problém kumulativních morfémů můžeme pozorovat nejen u substantiv a sloves, ale také u adjektivních tvarů. Český tvar *hezk-ému* "DAT-Masc/Neut-SING-ADJ nebo německý tvar *dies-em* "DAT-Masc/Neut-SING-DET chápeme jako fúzi čtyř gramatických kategorií v jednom morfému. Jedna forma zde odpovídá několika funkcím. Z hlediska strukturalistické morfologie je tento problém neřešitelný.

Strukturalistická morfologie předpokládala, že základní jednotkou morfologie je morfém. Realizací morfému měl být morf. To ovšem přesně platí pouze pro aglutinační jazyky, kde korespondence morfém-morf je jednoznačná. Každá gramatická kategorie. Například turecké *ellerimde*, kde *el-* je "ruka", *-ler-* "PLUR", *-im* "PERS-1.PLUR", *-de* "PREP-Lok". Podobně v lugandštině (jazyková skupina Niger-Kongo) *tulilaba*, kde *tu-* "PRON-1.PLUR", *-li-* "TENSE-FUT", *-laba* "vidět" (Katamba & Stonham 2006: 60). Ve flektivních jazycích není často možné izolovat určité realizace morfémů. Například v uvedeném německém *leb-e* není možné určit, která část sufixu *-e* označuje kategorii osoby a která je určena pro singulár. Podobně německé *Hund-e* nevíme, kde v sufixu *-e* je obsaženo označení plurálu a kde vyjádření maskulina.

Opakem kumulativních morfémů (kdy jedna realizace ukazuje více gramatických kategorií) jsou situace, kdy jedna gramatická kategorie je realizována několika morfémy. Typickým příkladem jsou některé slovesné tvary. Německé minulé participium *geschrieben* obsahuje tři morfémy *ge-*, *-ie-*, *-en* signalizující [+minulé participium]. Podobně také latinské perfektum *rēxī* "vládl jsem", kde *-ē-*, *-s-*, *ī-* jsou markery perfekta, přičemž *-ī-* je rovněž kumulativní morf vyjadřující tři gramatické kategorie - osobu, číslo a čas. Synchronně by bylo možné uvažovat o tom, že *-ē-* a *-s-* jsou zde alomorfy morfému *-v-* v *amāvī* "miloval jsem". Tím ovšem není nijak řešen problém redundantnosti těchto morfémů.

V teorii Word-and-Paradigm je základní jednotkou morfologie slovní tvar. Ten se skládá z morfémů, ale ty samy o sobě základními jednotkami nejsou. Na úrovni paradigm a

morfosyntaxe jsou důležitější právě slovní tvary. Na morfosyntaktické úrovni jsou výše uvedené tvary *diesem* a *hezkému* dativy, *rēxī* pak préteritum. Tím je problém kombinace morfémů v izolovaných tvarech sice odsunut, ale vzniká problém paradigmát. Teoreticky může jakýkoliv lexém v jazykovém systému mít všechny možné tvary dané gramatikou konkrétního jazyka. Ve skutečnosti ovšem paradigmata (jak flektivní, tak derivační) nejsou úplná, což vede k paradigmatické defektivitě.

Raná generativní lingvistika (prezentována v SPE) pracovala se skrytou reprezentací (underlying representation). Fonémy byly stabilními jednotkami už právě v této reprezentaci, aby mohly vytvářet morfémy v povrchové reprezentaci (přičemž podmínky konečného tvaru morfému jsou jazykově specifické. Tento přístup je ovšem jen přepracovanou strukturalistickou teorií Item-and-Arrangement, kde alomorfy jsou derivovány ze skryté reprezentace. Raná generativní lingvistika také řešila otázku, jak gramatika vytváří inventář slovních tvarů a jak se vytvářejí sekvence morfémů (Halle 1973). Některé problémy se ovšem zdají být jasnější, například ablaut. Ablaut jako výsledek fonologického pravidla je limitován jen na určité lexikální tvary. Ablaut musí být v gramatice příznakový, protože pouze určité slovní tvary mají ablaut. Pravidlo tvoření ablautu musí mít přístup ke všem tvarům daného lexému (tedy k celému paradigmatu). Podobná situace je ve flektivních paradigmatech, například v českém nominativu singuláru a-kmenů *kráva* je kořen zkrácen v genitivu plurálu *krav*. Kořen se ale nezkracuje ve *správa-správ*. Znamená to, že fonologické pravidlo (krácení) je lexikálně specifikováno a stejně, jako u ablautu, musí toto pravidlo mít přístup ke všem tvarům daného lexému v singuláru a plurálu.

Raná generativní lingvistika řeší problém sekvence morfémů následovně. Halle (1973) předpokládá, že mentální lexikon obsahuje jazykově specifické morfémy, které jsou řazeny pravidlem vytváření slov (Word-formation-Rule). Mentální slovník generuje všechny tvary, které jsou klasifikovány filtrem podle vlastností určitých tvarů (ablaut, kvantita, umlaut atd.) Následně je připojena sémantická informace. Některá fonologická pravidla jsou blokována. Poslední pravidla jsou syntaktická a fonologická (Spencer 1992: 78). Sekvence morfémů je determinována syntakticky, zatímco alomorfy vznikají v důsledku fonologických pravidel. Tento raně generativní přístup ovšem selhává na vysvětlení ablautu a germánského umlautu. Ablaut je morfologický jev, zatímco umlaut je historicky jev fonologický. Synchronně nelze stanovit žádné pravidlo, které by vysvětlovalo potřebu ablautu v jakýchkoli verbálních tvarech nebo potřebu umlautu v nominálních tvarech, např. německém *Apfel-Äpfel*. Ablaut a umlaut jsou lexikálně specifické a jako takové musí být příslušné slovní tvary obsaženy už v mentálním lexikonu.